

Ridders vóór het jaar 1000?

ANACHRONISMEN IN EN OVER DE MIDDELEEUWEN

Ridders zijn ten onrechte in het tijdvak van de vroege middeleeuwen geplaatst en horen in de periode 'steden en staten' thuis.

In de prijzenswaardige poging leerlingen enig besef van chronologie en samenhang in de vaderlandse geschiedenis bij te brengen door duidelijke tijdvakken te onderscheiden en die een eigen gezicht te geven, heeft men zich ten aanzien van de benaming van het derde tijdvak door een hardnekkig misverstand in de luren laten leggen. De vroege middeleeuwen (500-1000) worden aangeduid als het tijdvak van 'monniken en ridders', terwijl de 'echte' ridders pas ná het jaar 1000 op het toneel verschijnen.

Stille vijver

Leerlingen weten doorgaans niet zo veel meer over de middeleeuwen, maar als je ze vraagt wat een ridder is, krijg je, onder andere dankzij Tonke Dragt en haar *Brief voor de koning*, meestal vrij accurate antwoorden. Een ridder is een strijder te paard, gehuld in een harnas en geroepen om dapper te vechten tegen het kwaad. Hij is, als het goed is, trouw, eerlijk en hulpvaardig aan het zwakke geslacht, in één woord ritterlijk. Ridder word je via de ridderslag, die je kunt ontvangen na een proeftijd als schildknaap en na een ceremonie die wordt ingeleid door een nachtelijke wake in een kapel.

Als je zou doorvragen en van leerlingen zou willen weten in welke periode je die figuren kunt aantreffen, krijg je ongetwijfeld ook een duidelijk antwoord: 'In de middeleeuwen'. Dat is niet onjuist, hoogstens wat vaag, alsof de middeleeuwen een stille vijver zijn die duizend jaar onberoerd is gebleven, maar deze vaagheid is hen niet kwalijk te nemen. Tonke Dragt noemt geen jaartallen en films en boeken waarin ridders figureren zitten meestal zo boordevol anachronismen dat ze inderdaad alleen maar vagelijk in 'de middeleeuwen' gesitueerd kunnen worden.

De indeling van de middeleeuwen in twee tijdvakken (500-1000 en 1000-1500) brengt enige beweging in de vijver, maar het is dan wel van belang de verschijn-

selen in het juiste tijdvak te plaatsen, zeker als het betreffende verschijnsel gebruikt wordt om het tijdvak een naam te geven. Hoe is men ertoe gekomen de vroege middeleeuwen als 'riddertijd' aan te duiden?

Middeleeuws anachronisme

Misschien hangt het samen met het feit dat het algemene beeld van de middeleeuwse ridder nog steeds meer op fictionele literatuur is gebaseerd dan op de werkelijkheid. Vanaf de elfde eeuw kennen we de zogenaamde *chansons de geste*, die een of twee eeuwen later ook in Middel nederlandse vertalingen beschikbaar kwamen. In deze heldenverhalen treden ridders op uit de Karolingische tijd. De bekendste van hen is Roeland, de Frankische markgraaf die in 778 bij Roncevalles in een hinderlaag liep. In de negentiende eeuw hield men het *Roelandstied* voor een schriftelijke neerslag van een orale traditie die de werkelijkheid van de achtste en negende eeuw verbeeldde, maar inmiddels is wel duidelijk geworden dat het werk vooral als een bron voor de periode van ontstaan van de tekst zelf beschouwd moet worden. 'Ridder' Roeland bestaat dus pas sinds circa 1100. Ook de latere ridder-epiek speelt zich meestal af in de eigen tijd, hoewel de historische achtergrond in een ver verleden ligt. De hoofdfiguur van veel van deze teksten, de legendarische koning Arthur, beschermde de Britten tegen invallen van de Saksen en moet als historische figuur dus omstreeks 500 gezocht worden. In de teksten wordt hij echter voorgesteld als een twaalfde-eeuwse ridder, met twaalfde-eeuwse opvattingen en twaalfde-eeuwse zorgen. Daarom zijn de twee beroemde Arthur-films *Excalibur* uit 1981 en *King Arthur* uit 2004 allebei even anachronistisch. De één doet Arthur uit als laat-Romeinse generaal die de twaalfde eeuw al heeft meegemaakt, terwijl de ander zich baseert op *Le morte d'Arthur*, een vijftiende-eeuwse bewerking van de originele literatuur door Thomas Malory.

Het is overigens de vraag of een geschiedbeeld dat gebaseerd is op ridderliteratuur überhaupt wel 'historisch correct' kan zijn. In fictie wordt vaak een ideaalbeeld geschetst, waaraan de historische ridders in werkelijkheid niet hebben voldaan. Het gaat zelfs te ver om te veronderstellen dat zij de beschreven idealen hebben nagestreefd, want de verschillende teksten propageren onderling heel verschillende en vaak tegenstrijdige deugden. Het is moeilijk daaruit een algemeen beeld te reconstrueren dat op de twaalfde-eeuwse ridder van toepassing zou zijn.

In ieder geval kunnen we vaststellen dat dat ideaalbeeld

De elfde-eeuwse ridders behoorden tot de elite, maar het waren zeker niet allemaal edelen met een eigen kasteel en/of heerlijkheid. Velen dienden een kasteelheer of graaf als militair. Ze behoorden tot een lagere sociale categorie dan hun heren. Zij lieten zich ook niet allemaal leiden door een bepaalde riddertelijke gedragscode, alsof de ridderschap een soort 'orde' was waar je intrad door middel van een plechtige ceremonie na het beantwoorden van een aantal gewetensvragen.

Die voorstelling van zaken vinden we pas in de dertiende eeuw. Vóór die tijd ging de toetreding tot de

niet zonder meer van toepassing is op de 'ridders' vóór het jaar 1000, gesteld dat die er zouden zijn geweest.

Ridders ná 1000

Toen de Franse historicus Georges Duby, lang voordat hij een internationale beroemdheid zou worden, de oorkonden uit de omgeving van het klooster Cluny onderzocht, kwam hij tot de ontdekking dat het Latijnse woord *miles* (meervoud: *milites*), dat in het klassieke Latijn gewoon 'soldaat' betekende, pas vlak voor het jaar 1000 gebruikt wordt als aanduiding van een zwaarbewapende ruiter. Omstreeks diezelfde tijd verscheen ook het begrip *caballarius*, dat korte tijd later in het Frans voorkomt als *chevalier*, nog steeds de gebruikelijke term voor 'ridder', een woord dat overigens in het geschreven Nederlands als gevolg van de late verschriftelijking van deze volkstaal pas vanaf de dertiende eeuw is gedocumenteerd.

gewapende elite met weinig ceremonieel gepaard en er hoefden zeker geen proeven vooraf te worden afgelegd. Dat aspirant-ridders een ritueel bad moesten nemen en een nacht wakend in de kerk moesten doorbrengen alvorens tot ridder te kunnen worden geslagen vinden we pas vanaf circa 1200 in de bronnen en dan nog zó sporadisch, dat we ons kunnen afvragen of het een wijd verbreide praktijk is geweest. Ook in de dertiende eeuw ontvingen de meeste ridders de ridderslag waarschijnlijk aan de vooravond van een veldslag of tijdens een belegering, in situaties dus waarin er niet veel tijd geweest zal zijn om uitvoerig te baden en te bidden in een kapel.

Ridderschap bleef een wereldse aangelegenheid, hoe de kerk ook probeerde de macho-mentaliteit van de zware ruiters bij te schaven. Ridders hebben zich vanaf de elfde eeuw op grote schaal ingezet voor kerkelijke

Dankzij films als *Brief voor de koning* kunnen leerlingen redelijk accuraat antwoorden op de vraag 'wat is een ridder?'. Deze krijgslieden plaatsden zij in de middeleeuwen, wat een minder accuraat antwoord te noemen is. Maar dat kun je hen niet kwalijk nemen. Films en boeken waarin ridders figuren zitten meestal zo boordevol anachronismen dat ze inderdaad alleen maar vagelijk in 'de middeleeuwen' gesitueerd kunnen worden. Foto: Benelux Film Distributie.

doeleinden – de kruistochten – maar hun gedragingen bleven van dien aard dat *militia* (ridderschap) en *malitia* (slechtheid) door geestelijken vaak in één adem genoemd werden. Dat er desondanks in de twaalfde eeuw gesproken kan worden van een soort nieuwe 'beschaving', komt vrijwel helemaal voor rekening van de nieuwe gedragscode voor edelen die aan vorstenhoven tot ontwikkeling kwam. Ridders werden voortaan geacht zich niet alleen dapper en onverschrokken, maar ook hoofs te gedragen, vooral in gezelschap van vrouwen. Het was vooral die hoofsheid die van de zwaarbewapende ruiter een ridder maakte en zijn aantrekkingskracht gaf. De vorming van de ridderschap, door een recent handboek beschouwd als 'een van de meest fascinerende sociaal-historische verschijnselen uit de hele middeleeuwse geschiedenis', speelt zich dus voornamelijk af ná het jaar 1000, na afloop van het derde tijdvak dat naar de ridder is genoemd. Kende dat tijdperk zelf dan geen 'ridders' of iets wat daarop lijkt?

Wortels

Uiteraard kwamen de ridders van Duby niet uit de lucht vallen. De militaire elite van het jaar 1000 heeft een voorgeschiedenis die tenminste enkele eeuwen terug gaat. In de eerste plaats was er al eeuwenlang sprake van een bereden elite. Vanaf omstreeks 700 wordt de kern van het Frankische leger gevormd door een zwaarbewapende ruitertij, terwijl daarvoor het voetvolk overheerste. Die

omslag heeft niet (alleen) te maken met het gebruik van de stijgbeugel, maar met een heel pakket aan aanpassingen en vernieuwingen, zoals verbreiding van maliën, betere zwaarden en het fokken van sterkere paarden. De legers van Karel de Grote leken als gevolg van die vernieuwingen al wel enigszins op de ridderlegers van de latere middeleeuwen, al kwamen echte ruitergevechten in de Karolingische tijd nog maar zelden voor. Meestal stegen de ruiters af voordat zij met elkaar slaags raakten. Voor velen houdt de gelijkenis met de ridders van ná het jaar 1000 daarmee op. Deze vroegmiddeleeuwse strijders kenden immers nog niet het *esprit de corps* dat zo kenmerkend is voor de 'echte' ridderschap. En ook de ethische idealen van de ridderschap zouden hen vreemd zijn.

Er zijn echter historici die in hun zoektocht naar de wortels van het ridderlijke ethos vrij ver teruggaan in de tijd. Eén van hen is de Franse historicus Dominique Barthélemy. Bij edelen en vazallen met wie vorsten als Karel de Grote zich omringden, ontdekte hij idealen die later als typische ridderidealen te boek zouden staan. In het zelfbeeld van vorsten, graven en edelen was het militaire ook toen al een centraal gegeven. Een vorst diende aan het hoofd van zijn leger krijgshaftigheid en moed te tonen. Tegelijk werd hij als christelijk vorst geacht op te komen voor het zwakke, onschuldigen te wreken en hulpelozen te hulp te schieten, allemaal zaken die later in de riddercode zouden worden opgenomen.

Krijgslieden uit het leger van Karel de Grote op weg naar Spanje. Maar wie Karel de Grote een ridder noemt, vraagt om misverstanden.

Edelen lieten zich nog niet, zoals vanaf de elfde eeuw gebeurde, in volle wapenrusting te paard afbeelden, maar de tekenen van hun waardigheid hadden al wel een militair karakter. Bij volwassenwording kregen jongeren een zwaard of een *cingulum militare*, een 'strijdgordel' die symboliseerde dat zij tot de krijgersstand toetraden. Net als ruitersporen, die ook gezien kunnen worden als martiale voorwerpen, was een dergelijke gordel een kostbaar statussymbool. Lodewijk de Vrome deelde ze uit aan zijn hofedelen. Als edelen aan het eind van hun leven schoon schip wilden maken voor de eeuwigheid, legden zij hun 'strijdgordel' af.

Hoofs gedrag vertoonden deze 'ridders avant la lettre' nog niet. Gevangen genomen tegenstanders werden niet, zoals later gebruikelijk werd, gespaard en voor een losgeld vrijgelaten, maar eerder als afschrikwekkend voorbeeld verminkt, gemarteld of tot slaven gemaakt. Toch moeten we ook in dit opzicht de tegenstelling met de latere ridders niet al te sterk aanzetten. Zelfs de Germanen kenden al vormen van geweldsbeheersing, die een soort voorafschaduw vormden van de latere ridderlijke omgangsvormen. En anderzijds was de hofse zelfbeheersing bij laatmiddeleeuwse ridders in de praktijk vaak ver te zoeken. Menig ridder heeft zijn zwaard in een opwelling van woede op het hoofd van een onschuldige doen neerkomen.

Bovendien hoeven we voor de kerkelijke waardering van het krijgsbedrijf, waardoor het ridderideaal een bijna religieuze dimensie kreeg, niet te wachten tot Chrétien de Troyes, die omstreeks 1180 de queeste naar de Heilige Graal in de ridderliteratuur introduceerde. Al in de Karolingische tijd vonden krijgers steun bij kerkelijke instanties die soms zelfs bereid waren hun wapens te zegenen voor de strijd. De christelijke krijger die voor het geloof en andere goede zaken strijdt en daarom als 'beschermers van de kerk' of *miles Christi* geëerd wordt, komen we ook al in de negende eeuw tegen.

Vroege 'toernooien'

En ten slotte vinden we in de Karolingische tijd ook al prefiguraties van het ridderlijke toernooi. Die toernooien kwamen vooral na het jaar 1000 tot ontwikkeling, in samenhang met de tactiek van de massale cavalerie-charge met gevelde lansen, een tactiek die veel mensen nog steeds als typisch ridderlijk beschouwen. De vroegste voorbeelden daarvan dateren uit de elfde eeuw. Het tapijt van Bayeux, waarop de verovering van Engeland door Willem van Normandië in 1066 wordt afgebeeld, is één van de oudste getuigen. Toch is de noodzaak van training niet aan die charge gekoppeld. Wie met een leger van zwaarbewapende ruiters überhaupt manoeuvres

wilde uitvoeren in de strijd, moest daarvoor gezamenlijke trainingen organiseren.

In de Karolingische tijd vond die training deels plaats in de vorm van jachtpartijen, maar er werden ook schijngevechten gehouden, zoals in Worms in 842, waar verschillende ruitergroepen in volle vaart op elkaar inreden, pas op het laatste moment afzwikten om een daadwerkelijke botsing te voorkomen en vervol-

'Ridder' Roeland (rechts) wordt bestormd door de Saracenen.

'Menig ridder heeft zijn zwaard in een opwelling van woede op het hoofd van een onschuldige doen neerkomen.'

gens overgingen tot in scène gezette achtervolgingen. Toeschouwers genoten van de vaardigheid en discipline van de ruiters. Precies zoals enkele eeuwen later bij de ridderlijke toernooien het geval was.

Vragen om misverstanden

Als we deze vroegmiddeleeuwse wortels en voorafschaduwingen in aanmerking nemen, is het misschien wat flauw om de bedenkers van de tien tijdvakken van een anachronistisch woordgebruik te betichten. Op grond van de verwantschap en overeenkomsten tussen vroegmiddeleeuwse krijgers en latere ridders kunnen we hen gemakshalve allemaal met dezelfde term aanduiden. Sommige gerespecteerde historici doen dat ook zonder aarzeling. Toch heeft het voor de beeldvorming belangrijke nadelen. Wie Karel de Grote een ridder noemt, vraagt om misverstanden. In de eerste plaats wordt het moeilijk

het anachronisme van de middeleeuwse ridderromans te doorbreken. Twaalfde-eeuwse toestanden worden dan ten onrechte teruggeprojecteerd op de Karolingsche tijd. Ten tweede blijft dan het oude en hardnekkige misverstand over de vermeende teloorgang van de ridderschap in de late middeleeuwen intact. Als men de riddertijd in het jaar 1000 laat aflopen, kan de bloeiende ridderschap in later eeuwen immers alleen maar begrepen worden als een nostalgische schijnvertoning. In feite was de laatmiddeleeuwse ridderschap echter een verschijnsel met grote politieke en militaire relevantie. De veertiende eeuw kan zonder overdrijven een bloeitijd van de ridderschap worden genoemd, ook in politiek-militair perspectief.

Eén van de grote voordelen van de tien tijdvakken is dat leerlingen leren fenomenen uit het verleden in hun context te plaatsen. Daarom lijkt het me wel degelijk van belang een anachronistische woordkeuze te vermijden. We doen er verstandig aan de term 'ridder' te reserveren voor de elite-krijger van de eeuwen na het jaar 1000.

LITERATUUR

Barthélemy, Dominique, **La chevalerie. De la Germanie antique à la France du XIIe siècle** (Parijs 2007).

Bouchard, Constance Brittain, **Strong of body, brave & noble. Chivalry and society in medieval France** (New York 1998).

Crouch, David, **The birth of nobility. Constructing aristocracy in England and France 900-1300** (Harlow 2005).

Halsall, Guy, **Warface and society in the barbarian West 450-900** (Londen en New York 2003).

Keen, Maurice, **Chivalry** (New Haven 1984).

Leyser, Karl, 'Early medieval canon law and the beginning of knighthood', in: idem, **Communications and power in medieval Europe** (Londen en Rio Grande 1994) 51-72 (oorspr. 1984).

Nelson, Janet L., 'Ninth-Century Knighthood: the evidence of Nithard', in: Christopher Harper-Bill, **Studies in medieval history presented to R. Allen Brown** (Woodbridge 1989) 255-266.

advertentie

Kent u de verhalen van de
Tachtigjarige Oorlog nog?
Doe de Quiz op
www.stamboeck.nl

en maak kennis met de rijk
geïllustreerde poster over de vele
personen en gebeurtenissen uit de
Tachtigjarige Oorlog.

een uitgave van **Stamboeck**